

Yerli Aşı Üretiminde Öncü Bir Osmanlı Hekimi: Miralay Doktor Hüseyin Remzi Bey (1839-1896)

A Pioneer of Indigenous Vaccine Production in The Ottoman Empire:
Colonel Dr. Hüseyin Remzi Bey (1839-1896)

Elif Gültekin¹(ID), Ateş Kara^{2,3}(ID)

¹ İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

² Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Çocuk Enfeksiyon Hastalıkları Bilim Dalı, Ankara, Türkiye

³ Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı, Türkiye Aşı Enstitüsü, Aziz Sancar Araştırma Merkezi, Ankara, Türkiye

Makale atfı: Gültekin E, Kara A. Prof. Dr. Yerli aşı üretiminde öncü bir Osmanlı hekimi: Miralay Doktor Hüseyin Remzi Bey (1839-1896) J Pediatr Inf 2025;19(4):299-306.

*Bu makale, TÜSEB/Türkiye Aşı Enstitüsü tarafından desteklenen "Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Dönemi'nde Aşı ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi ve Kaynak Dokümanlarının Oluşturulması" adlı proje kapsamında hazırlanmıştır (Proje no: 2022ARGE02-28235).

Hüseyin Remzi Bey, 27 Mart 1839 (H. 10 Muharrem 1255) tarihinde İstanbul'un Kasımpaşa semtine bağlı Kulaksız Mahallesi'ndeki Fırın Sokağı'nda dünyaya gelmiştir. Ailesi aslen Kastamonu'nun Cide kazasına mensup olup, dedesi Yurdum oğlu Emir Ali Bey, geçimini rençberlikle sağlarken ailesiyle birlikte İstanbul'a göç etmiştir. Babası Emir Mustafa Bey ise Tersane-i Âmire'de marangoz olarak çalışmıştır (1-3).

İlk eğitimine 1845 yılında mahalle mektebinde¹ başlayan Hüseyin Remzi Bey, 1851 yılından itibaren rüştiyeye² devam

etmiştir. 1854 yılında ise, o zamanlar Humbarahane Kışlası'n-da³ mühendishane ile birlikte eğitim vermekte olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye kabul edilmiştir. Babasının erken vefatı nedeniyle maddi sıkıntılar içinde eğitimini sürdüren Hüseyin Remzi Bey, tıbbiyenin dört yıllık idadi bölümüne⁴ önce bursuz olarak kaydolmuş, ardından başarılı olduğu sınav neticesinde aylık 20 kuruş burs⁵ ve giyim yardımı almaya hak kazanmıştır (1-3).

¹ Osmanlı Devleti'nde şehirlerdeki Müslüman mahallelerinde ve köylerde faaliyet göstermiş olan mahalle mektepleri, kız ve erkek çocukların birlikte bazense ayrı okullarda öğrenim gördükleri, başlangıç seviyesinde müfredata sahip, günümüzde anaokulu ve ilkokul düzeyindeki temel eğitim kurumlarıdır. 1811 tarihli bir belgede Galata kazası (Beyoğlu, Tophane, Beşiktaş ve Boğaz'ın Rumeli yakası) dâhilinde bulunan 79'u erkek, 40'ı kızlara mahsus toplam 119 mahalle mektebinin dökümü verilmiştir. Bkz.: <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/mahalle-mektebi>

² Osmanlı Devleti'nde ortaokul düzeyinde eğitim veren kurumlardır. Sultan II. Mahmud tarafından yeni oluşmuş olan bürokrasinin elaman ihtiyacını karşılamak üzere açılmışlardır. 1847 yılında başlangıç olarak Davutpaşa, Beyazıt, Üsküdar, Tophane ve Bâbüali civarında Ağa Camii'nde olmak üzere beş adet rüştiye mektebi açılmıştır. Ardından sayıları artmıştır. Bkz.: <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/rustiye>. Daha önceki kaynaklarda Hüseyin Remzi Bey'in Kasımpaşa Rüştiyesine devam ettiği belirtilmişse de bahsi geçen okul II. Abdülhamid döneminde açıldığından bu bilgi hatalı görünmektedir. Bkz.: <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/askeri-rustiyeler>

³ Günümüzde Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi'nin Haliç yerleşkesidir.

⁴ O dönemde tıbbiyede eğitim lise ve yükseköğrenim birlikte olacak şekilde tasarlanmıştır. İdadi kısmı günümüzün lise eğitimine benzerdir.

⁵ 1 mecidiye 100 kuruşa ve günümüzde takriben bir tam altına eşdeğer olup, onun beşte biri olan 20 kuruş da günümüzde takriben bir tam altının beşte birine eş değerdir. O dönemde bu meblağın alım gücünün bugünkünden fazla olduğunu değerlendirmek mümkündür. Bkz.: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecidiye>

Yazışma Adresi/Correspondence Address

Elif Gültekin

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tıp Fakültesi,
Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye

E-mail: elif.gultekin@medeniyet.edu.tr

Geliş Tarihi: 10.11.2025 Kabul Tarihi: 26.11.2025

Çevrim İçi Yayın Tarihi: 25.12.2025

Tıp eğitimi süresince dönemin eğitim dili olan Fransızcanın yerine Türkçenin ikame edilmesi gerektiğini savunan Hüseyin Remzi Bey, bu alandaki öncü girişimleriyle dikkat çekmiştir. Tıbbiye idadisine devam ederken arkadaşları Kırımlı Aziz İdris, Hüseyin Halim, Servet Arif, Mehmed Nedim, Bekir Sıtkı, İbrahim Lütü ve Vahid İbrahim gibi dönemin diğer öğrencileriyle Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Cemalettin Efendi'ye⁶ başvurmuşlar, yeterli sayıda Osmanlı hekimi yetiştirilememesine Fransızca tıp eğitimini gerekçe göstererek Türkçe tıp eğitimine geçilmesini talep etmişlerdir. Öğrencilerin önerisini dikkate alan Cemalettin Efendi, 1857 (H. 1269) yılında Arapça, Fransızca ve Türkçeye hâkim bir kadro yetiştirmek amacıyla "mümtaz sınıf" adı altında özel bir sınıfın açılmasını sağlamıştır. Türkçe tıp eğitimi mücadelesi veren Hüseyin Remzi Bey ve arkadaşlarının devam ettiği bu sınıfta, Takvimhâne-i Âmiye musahhihi⁷ Ahmet Lütü Efendi hoca olarak; Arif Efendi ve Şevki Efendi ise müzakereci olarak görevlendirilmiştir (3).

Ancak 1859 yılında Cemalettin Efendi'nin görevden ayrılması ve yerine Hayrullah Efendi'nin getirilmesiyle birlikte mümtaz sınıf kapatılmıştır. Buna rağmen mümtaz sınıfın öğrencileri, 1862 yılında Dâhiliye Kliniği Muallim Muavini Binbaşı Ahmet Ali Bey'in himayesinde Cemiyet-i İlmiye-i Tıbbiye adlı resmi olmayan bir cemiyet kurmuşlar ve çalışmaya devam etmişlerdir. Faaliyetlerini, eski müzakerecileri ve o dönemde Mekteb-i Tıbbiye Matbaası müdürlüğünü yürüten Hacı Arif Efendi'nin Eyüp'teki Hacı Beşir Ağa Medresesi'nde bulunan evinde sürdürmüşlerdir. 1865 yılında Salih Efendi'nin Tıbbiye Nazırlığına atanmasının ardından cemiyetin faaliyetlerinin resmiyet kazanması yönünde girişimde bulunulmuş ve Sultan Abdülaziz'in onayıyla cemiyet, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye" adını almıştır (4,5).

Cemiyet'in çalışmaları meyvelerini vermiş, Osmanlı Devleti'nin eğitim dili Türkçe olarak belirlenen ilk sivil tıp okulu Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 1866'da eğitime başlamıştır. 1870 yılı itibarıyla askeri tıbbiyede de dersler Türkçe olmuştur. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye üyesi olan genç hekimler ve Hüseyin Remzi, Türkçe tıp eğitiminin kurumsallaşması sürecinde önemli roller üstlenmişlerdir. Sivil tıbbiyede kullanılacak ders kitaplarını tercüme etmiş; tıp terminolojisinin Türkçeleştirilmesi için kapsamlı sözlük çalışmaları yapmışlardır. Bu faali-

yetler modern tıp eğitiminin millileşmesi yönünde önemli bir adımı temsil etmiştir (3).

1865 yılında tıbbiyeden kolağası⁸ rütbesiyle mezun olan Hüseyin Remzi Bey, Manastır'daki 3. Ordu'da askerî hekim olarak göreve başlamış; buradaki iki yıllık vazifesinin ardından beş yıl bahriye hekimliği yapmıştır (3). 1873'te binbaşı rütbesine terfi etmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de muallim muavini olmuştur. Burada Müfredat-ı Tıp (Farmakoloji) ile İlm-i Mevâlid-i Selâse (Bitki, Hayvan ve Maden) derslerini okutmuştur. Çeşitli dönemlerde Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Mekteb-i Baytariye-yi Askeriye'de de Menafiü'l-Aza (Fizyoloji), Hıfzu's-Sıhha (Halk sağlığı), İlm-i Hayvanat (Zooloji) ve İlm-i Mevâlid-i Selâse dersleri vermiştir. Ayrıca Ahlak dersi hocalığı da yapmıştır. Bu derslere 1876'da Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane'de yeni açılan Hıfzu's-Sıhhat-ı Askerî dersi de eklenmiştir. Ayrıca Darüşşafaka'da ücret almadan Mevâlid-i Selâse derslerine girmiş ve kurumun gönüllü hekimliğini yapmıştır. Mevâlid-i Selâse derslerinde okutmak amacıyla kitaplar neşrettiği gibi, bu mektebin Tarih-i Tabii Müzesi'ni (Doğa Tarihi Müzesi) kurulmasına da öncülük etmiştir⁹ (Şekil 1). 1877'de ise muallim kadrosuna atanarak derslerini vermeye devam etmiştir (6).

Binbaşı Hüseyin Remzi Bey 1876-77 Osmanlı-Sırp Savaşı'nda (93 Harbi'nin Balkan Cephesi) mekteplerin harp dolayısıyla kapanması üzerine Rumeli'deki hekimlere yardım için gönüllü olmuş, son sınıf öğrencileriyle Niş Fırkasına katılmıştır. Altı ay burada görev yaptıktan sonra İstanbul'a döndüğünde, 93 Harbi nedeniyle göç etmeye mecbur bırakılan halkın hasta ve bakıma muhtaç olanları için açılan muhacir hastanesinin¹⁰ fahri başhekimliğini üstlenmiştir. 93 Harbindeki hizmetlerinden ötürü 1878 yılında kaymakam (Yarbay) rütbesine yükseltilmiştir. Savaş nedeniyle bir müddet askeri hekimlik görevine geri dönen Hüseyin Remzi Bey, savaşın nihayete ermesiyle çeşitli okullardaki hocalık görevine devam etmiştir. 1878 yılından itibaren 1886'ya kadar Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de İlm-i Hayvanat ve Çiftliklerde Tatbiki dersi de vermiştir (3).

Dr. Hüseyin Remzi Bey, yalnızca askerî hekimlik ve tıp eğitimi alanlarındaki görevleriyle değil, aynı zamanda halk sağlığı ve mikrobiyoloji sahasında gerçekleştirdiği öncü çalışmalarla da dikkat çeken bir bilim insanıdır. 1883 yılında, Avrupa'dan ithal edilen çiçek aşısının dağıtımı ve İstanbul dışındaki böl-

⁶ 1850 yılında hekimbaşılık kurumunun lağvedilmesiyle yerine Nezaret-i Mekteb-i Tıbbiye kurulmuş, tıp okulunun yöneticiliğini Mektebi Tıbbiye Nazırı yürütmeye başlamıştır. Bu görev, günümüzün dekanlık mevkii ile benzerdir.

⁷ II. Mahmut döneminde yayınlanmaya başlayan dönemin resmi gazetesi Takvim-i Vekâyi'nin basımı için dönemin faal matbaaları olan Mühendishâne Matbaası ile Üsküdar'daki Tabhane-i Âmiye'nin ihtiyacı karşılayamayacağı görülünce yeni bir matbaa kurulması yoluna gidildi. Bu amaçla Takvimhâne/Takvim-i Vekâyi'hâne-i Âmiye/Takvim-i Vekâyi'hâne Nezâreti adıyla yeni bir idare oluşturuldu. Takvimhâne, Vak'anüvis Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi'nin nezaretinde 1831 yılında faaliyete geçti, birkaç ay sonra da Masârifat Nâzırı İbrâhim Sâib Efendi'nin uhdesindeki eski matbaa Tabhâne-i Âmiye, Takvimhâne-i Âmiye, Nezâreti'ne bağlandı. Bu kurumda görev yapan musahhihler redaktör vazifesini üstlenmekteydiler. Bkz.: <https://islamansiklopedisi.org.tr/takvimhane>

⁸ Yüzbaşı ve binbaşı arasında bir rütbe.

⁹ Darüşşafaka'nın 1873 yılında açılan yeni binasında, doğa bilimleri ile ilgili dersleri desteklemek için bir doğa tarihi koleksiyonu oluşturulmuştur. Bu koleksiyon, bazı kayıplarla beraber günümüze ulaşmıştır ve Darüşşafaka içerisinde muhafaza edilmektedir. Bkz: Özge Hazar, "Darüşşafaka'nın Doğa Tarihi Koleksiyonunun Bilim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021.

¹⁰ Muhacirlerin sağlık sorunlarıyla ilgilenmek ve bunları giderebilmek için iskân edildikleri yerlerde hastaneler açılmıştır.

Şekil 1. Darüşşafaka'nın Tarih-i Tabii Dershanesi'ndeki Doğa Tarihi Koleksiyonu (Kaynak: Darüşşafaka Müzesi Arşivi No. 664). Özge Hazar'ın "Darüşşafaka'nın Doğa Tarihi Koleksiyonunun Bilim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi" başlıklı tezinden alınmıştır.

gelere ulaştırılmasıyla görevli aşı müfettişliği (İnspektörlüğü) görevine getirilmiş,¹¹ kısa bir süre sonra ise yerli aşı üretiminin kurumsallaşması konusunda önemli vazifeler üstlenmiştir (7,8). Bu bağlamda, Dr. Hüseyin Remzi Bey, dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamit'in iradesi doğrultusunda, ilk defa 6 Temmuz 1885'te insana uygulanan kuduz aşısının hazırlanış ve uygulanış yöntemlerini öğrenmek üzere Paris'e gönderilen bilim heyetinde Dr. Zeoros Paşa ve Baytar Mektebi muallimlerinden Hüseyin Hüsnü Bey ile birlikte yer almıştır (9,10) (Şekil 2). Paris'e 8 Haziran 1886'da ulaşan heyet, burada Louis Pasteur ile görüşmüş; bu esnada Sultan II. Abdülhamid'in kendisine gönderdiği Birinci Rütbe Mecidi Nişanını¹² ve 10.000 Frank tutarındaki mâli yardımı takdim etmişlerdir (11,12).

Heyet üyeleri, Paris'te altı ay süreyle eğitim almış; bu süreçte kuduz aşısının laboratuvar ortamında hazırlanması ve insanlara uygulanmasına dair bilgi ve beceriler edinmişlerdir. Hüseyin Remzi Bey ise, bu süreci yalnızca kuduz aşısı ile sınırlı tutmamış; Paris'in meşhur botanik bahçesi olan Jardin des Plantes'in laboratuvarlarında özel derslere katılarak bakteriyoloji alanındaki bilgi birikimini derinleştirmiştir (13,14). Paris'te bulunduğu dönemde çalışkanlığı ile dikkatleri üzerine çeken ve iyi ilişkiler kuran Hüseyin Remzi Bey, 10 Aralık 1886 tarihinde "La Société Asiatique" (Asya Cemiyeti)¹³ adı taşıyan ve eski doğu kültürleriyle ilgilenen cemiyete üye seçilmiştir (3).

¹¹ Daha önceki çalışmalarda Hüseyin Remzi'nin aşı inspektörlüğüne atanış tarihi kaynak gösterilmeksizin farklı belirtilmiştir. Bkz. Unat, "Bakteriyoloji ve Viroloji", s.17-24; Unat, "Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji", s. 21; Nuran Yıldırım, "Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye'de Koruyucu Sağlık Uygulamaları", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 5", İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1320-1338; Süheyl Ünver, "Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi", İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1958: 150-51.

¹² Mecidi Nişanı, 1852-1922 tarihleri arasında verilen kahramanlık nişanıdır. Sultan Abdülmecid döneminde tasarlanmış olan ve ilmiye ve askeriye mensuplarından üstün hizmet ve muvaffakiyet gösterenlere verilen Mecidi nişanının beş rütbesi vardır. Birinci rütbesinden 50, ikinci rütbesinden 150, üçüncü rütbesinden 800, dördüncü rütbesinden 3000 ve beşinci rütbesinden 6000 adet basılmıştır. Yalnız birinci rütbenin değerli taşlarla süslemesi bulunmaktadır. Kordon ucuna asılan birinciyle, boyuna asılan ikinci ve üçüncü rütbeli nişanlar, hemen hemen aynı büyüklüktedir. Dördüncü rütbe daha küçük, beşinci rütbe ise en küçük olanıdır. Beşinci rütbe gümüş olup, diğerleri altındandır. Bkz.: <https://islamansiklopedisi.org.tr/nisan--madalya>

¹³ La Société Asiatique: Fransız Şarkiyat Cemiyeti'dir. 1822'de kurulmuştur. Bkz.: <https://islamansiklopedisi.org.tr/journal-asiatique>

Şekil 2. 1886 Haziran'ında Fransa'ya Pasteur'den kuduz aşısı uygulamaları üzerine eğitim almaya giden ekipte (üstte-ön sırada-soldan sağa) Veteriner Hüseyin Hüsnü Bey, Müderris Zoeros Paşa ve Dr. Hüseyin Remzi Bey.

Hüseyin Remzi Bey Paris'teki araştırma döneminden sonra yurda dönmüş, kuduz aşısı üretimi ve bakteriyolojik araştırmalar gerçekleştirmek amacıyla kurulan Daülkelb Müessesesi ve Bakteriyolojihane'nin teşkili sürecinde aktif görev almıştır. Bu kurum, 3 Haziran 1887 tarihinde Osmanlı'da ilk defa yerli imkânlarla üretilen kuduz aşısını başarıyla uygulamıştır (15). Bu gelişme, kuduz nedeniyle yaşanan ölümlerin kayda değer biçimde azalmasını sağlamış; zamanla Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde Daülkelb ameliyathanelerinin kurulmasıyla bu hizmetin yaygınlaşması sağlanmıştır.

Hüseyin Remzi Bey, Paris'te edindiği bilgi ve deneyimlerini yalnızca uygulamaya aktarmakla kalmamış, kaleme aldığı eserler vasıtasıyla Osmanlı bilim çevreleriyle de paylaşmıştır (16). Bu çerçevede, Hüseyin Hüsnü Bey ile birlikte Fransızcadan tercüme ettikleri ve 1887 yılında yayımladıkları "Mikrob" adlı eser, Osmanlı tıp literatüründe mikrobiyoloji alanındaki ilk eser olarak kabul edilmekte ve disiplinin Osmanlı bilim ortamına girişinde önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir (17). Öte yandan, Dr. Hüseyin Remzi Bey'in aynı yıl kaleme aldığı ve Pierre Victor Renouard'ın 1846 tarihli "Histoire de la médecine depuis son origine jusqu'au XIXe siècle"

adlı eserinin çevirisine dayanan "Tarih-i Tıp" başlıklı çalışması, onun Paris'te yalnızca mikrobiyoloji alanında değil, tıp tarihi alanında da bilgisini derinleştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu çeviri, Osmanlı Türkçesinde yazılmış ilk kapsamlı tıp tarihi kitabı olarak değerlendirilmekte ve modern tıp tarihçiliğinin Osmanlı entelektüel dünyasında kurumsallaşma sürecine katkı sunmaktadır (3).

29 Eylül 1887 (H. 10 Muharrem 1305) tarihinde miralay (Albay) rütbesine terfi eden Dr. Hüseyin Remzi Bey, aynı yıl içerisinde Osmanlı Devleti'nin halk sağlığı politikalarının oluşturulmasında merkezi bir rol oynayan, Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak faaliyet gösteren Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye; ayrıca sağlıkla ilgili mevzuatın hazırlanması ile belediye tabipleri ve sıhhiye görevlilerine ilişkin düzenlemeler üzerinde çalışan Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye üye olarak atanmıştır (27). Bunlarla beraber Mekteb-i Baytariye-i Mülkiye'nin (Sivil veterinerlik okulu) kurulması çalışmalarını yürütmek üzere teşekkül eden komisyonda da görev almıştır. Okulun 1889 yılında resmen açılmasıyla birlikte, Dr. Hüseyin Remzi Bey söz konusu kurumun ilk İlm-i Hayvanat hocası olmuştur (18). Bakteriyoloji sahasındaki uzmanlığı ve tecrübe birikimi dolayısıyla, Dr. Hüseyin Remzi Bey 1890 yılının Ekim ayında ise kolera salgınına yerinde incelemek ve duruma bilimsel çözümler geliştirmek üzere Halep'e gönderilmiştir (6).

Dr. Hüseyin Remzi Bey'in mikrobiyoloji alanındaki en mühim katkılarından biri, Osmanlı topraklarında devlet destekli bir aşı üretim merkezi (Telkihâne) kurulmasına yönelik girişimleridir. Aşı inspektörlüğü görevini sürdürdüğü dönemde, imparatorluk genelinde ihtiyaç duyulan bölgelerin aşı ile donatılabilmesi amacıyla, diğer ülkelerde olduğu gibi, bir aşı üretim merkezi kurulmasını teklif etmiştir. Bu doğrultuda, 18 Ocak 1891, 24 Ocak 1891 ve 8 Nisan 1892 tarihlerinde üç ayrı rapor sunmuştur (8,19,20). Söz konusu raporlarda, insandan insana yapılan aşılamanın sakıncalarını anlayan Avrupa'da inekten çiçek aşısı üretimine geçildiğini bilimsel bir çerçevede ortaya koymuştur. Paris'te yeni yöntemlerle aşı üretimi yapan ilk tesisin 1866 yılında Dr. Ernest Chambon tarafından özel bir tesis olarak kurulduğunu aktaran Hüseyin Remzi Bey, 1889 yılında ise Paris Tıp Fakültesi bünyesinde bir aşı evi açılarak üretimin resmi bir kurum tarafından üstlenildiğini ve hazırlanan aşı kalemlerinin ihtiyaç duyulan yerlere ulaştırıldığını vurgulamıştır (8,20).

Dr. Hüseyin Remzi Bey, aşı inspektörlüğü döneminde Chambon'un aşı merkezi dâhil olmak üzere Avrupa'daki çeşitli kurumlardan aşı temin ettiklerini belirtmiş; ancak yerli olarak üretilecek aşının, başta tazelik ve erişilebilirlik gibi pek çok yönden üstünlüğü olacağına dikkat çekmiştir. Aşı evinde üretilen aşılardan cam borulara konularak hızlı ve etkili biçimde yurdun ihtiyaç bulunan bölgelerine gönderilebileceğini belirttikten sonra, böyle bir kurumun geciktirilmesinin halk sağlığı açısından telafisi güç sonuçlara yol açabileceğini ifade etmiştir. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde, İtalyan hekim Giovanni

Battista Violi (1849-1928) tarafından 1880 yılında Beyoğlu'nda açılan "Etablissement Vacciogéne" veya "Institute Vacciogéne" adlı çiçek aşısı üretim merkezi gibi özel tesisler bulunsu da, Hüseyin Remzi Bey diğer ülkelerde olduğu gibi aşı üretiminin devlet eliyle gerçekleşmesi gerektiğini savunmuştur (8,20,21).

Önerisinin somutlaştırılması amacıyla, Telkikhâne'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin nebâtât (Botanik) bahçesinde uygun bir alana inşa edilmesini teklif eden Hüseyin Remzi Bey, inşaat maliyetlerini ve yerleşim planını içeren bir defter ile bu alanın krokisini Tıbbiye Nezâreti'ne sunmuştur. Ayrıca inşaat tamamlanincaya kadar geçici olarak Tufeylât-ı Hayvâniye Ameliyâthânesi'nin (Parazitoloji laboratuvarı) uygun bir köşesinde aşı üretimine başlanabileceğini önermiştir (8,20). Hüseyin Remzi'nin teklifi, ilgili birimlerde yapılan müzakereler sonucunda kabul görmüş ve 1892 yılının Temmuz ayında Tufeylât-ı Hayvâniye Ameliyâthânesi'nin bir bölümünde aşı üretimine başlanmıştır (20,22-24) (Şekil 3). Telkikhâne, 1894 yılında ise Mekteb-i Tıbbiye'nin nebâtât bahçesinde inşa edilen yeni binasına taşınarak kendine ait bir yapıya kavuşmuştur. Kuruluşundan itibaren Telkikhâne'nin müdürlüğüne atanan Dr. Hüseyin Remzi Bey, vefatına kadar bu görevini aralıksız sürdürmüştür; yalnızca aşı üretimiyle değil, aynı zamanda aşı uygulayıcılarının (Aşıcılar) eğitimiyle de ilgilenmiştir. Onun ölümünün ardından kurumun müdürlüğünü sırasıyla Dr. Hasan Zühtü Nazif, Dr. Rifat Hüsamettin ve Dr. Kemal Muhtar Beyler yürütmüştür (25).

Hüseyin Remzi Bey, akrabası Şeyh Behçet Efendi'nin davetiyle bulunduğu Kasımpaşa'daki Nakşibendî Turâbî Tekkesinde hastalanmış ve iki hafta süren hastalığının ardından, 18 Aralık 1896 (H. 13 Receb 1314) tarihinde son nefesini vermiştir.¹⁴ Kabri, Kasımpaşa Bahriye Dairesi karşısında yer alan Turâbî Dergâhı hazîresindedir (29) (Şekil 4,5).

Dindar ve yardımsever kişiliğiyle tanınan Dr. Hüseyin Remzi Bey, halk arasında "Evliya Hoca" veya "Evliya Hüseyin Bey" lakaplarıyla anılmış; son nefesine kadar vatanına sadakatle hizmet etmiş, millî değerlerine bağlı bir hekim ve aydın olarak yaşamını sürdürmüştür (2). Daha öğrencilik yıllarında, Mekteb-i Tıbbiye'de öğretim dilinin Fransızca yerine Türkçe olması yönündeki talepleriyle Türk tıp eğitiminin millileşmesi sürecine öncülük etmiş; bu mücadelenin bir sonucu olarak sivil tıp mektebinde Türkçe tıp eğitimi başlatılmış ve zamanla askeri tıbbiyede de Türkçe eğitime geçilmiştir. Hüseyin Remzi Bey'in kurucuları arasında yer aldığı Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, tıp dilinin Türkçeleşmesi hususunda önemli çalışmalar yapmıştır. Cemiyet, Nysten'in "Dictionnaire de Médecine" adlı eserinden hareketle, ilk Türkçe tıp terimleri sözlüğü olan "Lügat-ı Tıbbiye"yi 1873 yılında yayımlamış ve birçok tıp eserini Türkçeye tercüme etmiştir (5).

Tıp mekteplerinde mikrobiyolojinin hemen her dalında dersler vermiş olan Dr. Hüseyin Remzi Bey, Ekrem Kadri Unat tarafından ülkemizin ilk mikrobiyoloğu olarak nitelendirilmiştir.

Şekil 3. Hüseyin Remzi Bey (ortada) ve Telkikhane-i Şâhâne görevlileri, çiçek aşısı elde etmek üzere bir buzağının başında (1892, Servet-i Fünûn).

¹⁴ Ölümü üzerine Saadet (no. 3824), İldam (no. 871), Hanımlara Mahsus Gazete (no. 92), Çocuklara Mahsus Gazete (no. 32), Servet-i Fünun (no. 302) ve Revue Medico-Pharmaceutique (no.12) de ölüm haberi ve yaşamı üzerine yazılar yayınlanmıştır.

Şekil 4. Hüseyin Remzi Bey, Servet-i Fünun, Sayı 302, 18 Aralık 1896.

Mikrobiyoloji ve halk sağlığı alanlarında kapsamlı bir külliyat bırakan Hüseyin Remzi'nin 44 basılı kitabının 11'i doğrudan bu alanlara ilişkindir (25). Mikrobiyolojinin Osmanlı coğrafyasındaki kurumsallaşma sürecinde de önemli bir aktör olan Hüseyin Remzi Bey, Daülkelb Müessesesi ve Bakteriyolojihane ile aşı üretim merkezi olan Telkikhane'nin kurulmasına öncülük eden isimlerdendir. Aşıların yerli üretimi hususunda gösterdiği gayret, onun vatanseverliğini ve milletine hizmet idealini açıkça ortaya koymaktadır.

Tıbbın güncel gelişmelerini yakından takip eden Hüseyin Remzi Bey, aynı zamanda tıp tarihine de özel bir ilgi duymuş; bu alanda eserler kaleme almış ve çeşitli konferanslar vermiştir. Tıbbın tarihsel süreklilik içinde geliştiği farkındalığına sahip olduğu anlaşılan Hüseyin Remzi Bey, bu yönüyle Türkiye'de tıp tarihçiliğinin de öncülerinden biri kabul edilmektedir. Nitekim ülkemizin ilk tıp tarihi eserlerinden Mirat-ı Mehtab-i Tıbbiye'nin yazarı Rıza Tahsin'i bu eseri yazma konusunda teşvik ettiği de bilinmektedir (26). Ayrıca, tıbbın yalnızca teknik bir disiplin değil, aynı zamanda ahlaki bir uğraş alanı olduğunu bilinciyle hem ahlak dersleri vermiş hem de bu konuda eserler kaleme almıştır (3).

Dr. Hüseyin Remzi Bey ardında çok sayıda eser bırakmıştır.¹⁵ Bu eserler, yükseköğretim için hazırlanan zooloji, tıbbi zooloji

Şekil 5. Turabi Dergâhı.

¹⁵ Hüseyin Remzi'nin Ahlak-ı Hamidi adlı eserinde toplamda 40 adet kitabının, "Hoca Hanım: Hanım Kızlara Dürus-u Ahlak" eserinde ve "Müntehabat-ı Hüseyin Remzi'den Vesile-i İntibah"ta ise 58 kitabının listesi verilmiştir. Ancak bu listelerdeki eserlerin bir kısmında isimlendirme hatası mevcuttur. Bazı eserler ise mükerrer verilmiştir. Bir kısım eserlerin ise kendisinin muallim muavini olan ve vefatından sonra derslerini üstlenen Telgrafçı Hüseyin Remzi'nin eserleri olduğu anlaşılmaktadır. Listenin, kütüphanelerde yapılan katalog taraması ile düzenlenmiş hali ekte sunulmuştur. Kütüphane kataloglarında ulaşılamayan kitaplar listeye eklenmemiştir.

ve parazitoloji ders kitaplarından, ortaöğretime yönelik doğa bilimleri kitaplarına; mikrobiyoloji ve hıfzıssıhha kitaplarından evlilik, doğum bilgisi ve veteriner hekimliğe dair eserlere; tıp tarihi çalışmaları ile İslam dini ve ahlak alanlarına dair metinlere kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Onun eserleri, yalnızca tıp alanında değil, bilimsel bilginin toplumsallaşması ve eğitimin yaygınlaşması açısından da kalıcı etkiler bırakmıştır. Eser listesi, tespit edilebildiği kadarıyla ekte sunulmuştur (Ek 1).

Kaynaklar

- Gencer RT. Merhum Muallim Dr. Hüseyin Remzi. Poliklinik 1940;41:227-9.
- Ünver S. Tıbbiyemizin Pek Çalışkan ve Haluk Hocalarından Miralay Dr. Evliya Hüseyin Remzi Bey (1839-1896). 14 Mart 1943 Tıp Bayramı Broşüründen Ayrı Baskı.
- Unat EK. Muallim Miralay Dr. Hüseyin Remzi Bey ve Türkçe Tıp Dilimiz. Tıp Tarihi Araştırmaları 1996;6:155-63.
- Unat EK. Osmanlı Devleti'nde Tıp Cemiyetleri. Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri. Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987:85-110.
- Sarı N. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Tıp Dilinin Türkçeleştirilmesi. Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri. Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987:121-42.
- Unat EK. Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakterioloji ve Viroloji. İstanbul: İst. Üni. Tıp Fak. Yay, 1970:17-22.
- Karacaoğlu E. Telkîhane-i Şahane'nin Kuruluş Sürecine Dair. Tarih Araştırmaları Dergisi 2019;38(65):197-250.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, ŞD 2568/3.
- Hüseyin Remzi. Kuduz İlleti ve Tedavisi, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası 1306.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İ.ŞD 88/5264.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Y.MTV 20/20.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İ.DH 989/078144.
- Yıldırım N. Zeros Paşa'nın Paris Dönüşü Takdim Ettiği Rapor. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 1995;1(1):91-7.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Y.PRK.SGE 2/73.
- Zeros A. Daulkelb Ameliyathanesi, Nevsa-i Afiyet. Besim Ömer (ed.), İstanbul, 1315:96-9.
- Unat EK. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji. İstanbul: İst. Üni. Tıp Fak. Yay 1970:18-28.
- Karacaoğlu E. Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in "Mikrob" Adlı Eseri ve Tıp Tarihimiz Açısından Önemi. Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2014;22(2):48-59.
- Karacaoğlu E. Doktor Hüseyin Remzi Bey (Ö. 1896): Hayatı, Eserleri ve Bilimsel Bir Diyalogu. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2015;5(2):69-83.
- Hüseyin Remzi, Telkîh-i Hayvânî Usûl-i Amelîsi. İstanbul: Karabet Matbaası, 1308: 3-9.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İ.MMS 131/5618.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.MKT 1489/23.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BEO 28/2047.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.MKT 1975/80.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, ŞD 2587/17.
- Unat EK. Osmanlı İmparatorluğunda Mikrobiyoloji Tarihçesi Üzerine Bir Deneme. Mikrobiyoloji Bülteni 1970;4(3):159-175.
- Tahsin R. Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye-i Nasıl Yazdım. Poliklinik 1940-41;7(35):101-104.
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye. İstanbul: 1305 (M. 1888):177-8.
- Hazar Ö. Darüşşafaka'nın Doğa Tarihi Koleksiyonunun Bilim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021.
- Hüseyin Remzi. Müntehabat-ı Hüseyin Remzi'den Vesile-i İntibah. Der-saadet: 1318.

EK 1. Eserleri

- Risale-i İhtisâr-ı Fevâid (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- İlm-i Hayvanat (Bouquillon Tercümesi) (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- İlm-i Hayvânât: Mebâdî-i Tarih-i Tabî'îyye-i Tıbbiyye Kısım-ı Evvel (Richard) (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- İlm-i Hayvânât: Usûl-i Târih-i Tabî'î-i Tıbbî Kısım-ı Evvel (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- İlm-i Mevâdd-ı Selâseden İlm-i Hayvanat (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- İlm-i Mevâdd-ı Selâseden Usûl-i Nebâtât (Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda mevcuttur).
- İlm-i Nebâtât (Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda mevcuttur).
- Târih-i Tabî'îden İlm-i Nebâtât (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- Darüşşafaka Beşinci Senesinin Mevâlid-i Selâseden Cüz'-i Evvel: Usûl-i İlm-i Hayvanat (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- Darüşşafaka Beşinci Senesinin Mevâlid-i Selâseden Cüz'-i Sâni: Usûl-i İlm-i Nebâtât (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- Darüşşafaka Beşinci Senesinin Mevâlid-i Selâseden Cüz'-i Sâlis: İlmü'l-Arz ve'l-Meadin (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- Dürüs-ı İlm-i Hayvânât-ı Tıbbiyye (Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda mevcuttur).
- İlm-i Hayvânât-ı Tıbbiyye 1. Kısım Hayvânâtın Ahvâl-i Umûmiyyesi (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- İlm-i Hayvânât-ı Tıbbiyye 2. Kısım Gayr-ı Fıkariyye ve Tüfeylât-ı Hayvânîyye (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- İlm-i Mevâlid-i Selâse: (Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda mevcuttur).
- Muhtasar Tarih-i Tabî'î: Madeniyât Kısmı (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- Muhtasar Tarih-i Tabî'î: Nebâtât Kısmı (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- Muhtasar Tarih-i Tabî'î: Hayvânât Kısmı (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- Mukaddime-i Tarih-i Tabî'î: Mevâlid-i Selâse (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- Zootehni: İlm-i Hayvânâtın Çiftliklere Tatbiki (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- Hıfzu's-Sıhhat-i Şübbân (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- Hıfzu's-Sıhhat-i Askerî Dersleri (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- Hıfzu's-Sıhhat-i Asker (Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda mevcuttur).
- Hıfzu's-Sıhhat-i Müteehhilin (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
- Mebâdî-i Hıfzu's-Sıhhadan Ömür ve Afiyet-i Beşer (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).

26. *Tarih-i Tıbb* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
27. *Mikrob. Emrâz-ı Sâriye ve Şarboniyenin Vesâil-i Sirâyeti ve Usûl-i Telkihiyesi* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
28. *Rehnûma-yı Teftiş-i Lühum* (Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda mevcuttur).
29. *Keçilerin Terbiyesiyle Emrazi* (Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda mevcuttur).
30. *Mirâtü'l-Beyt: Hanımlara Yedigâr* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
31. *Telkîh-i Hayvânî Usul-i Amelisi* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
32. *Kuduz İlleti ve Tedâvisi* (Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda mevcuttur).
33. *Fenn-i Vilâde* (Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda mevcuttur).
34. *Terâkkiyât-ı Tıbbiye* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
35. *Tıbb-ı Nebevi* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
36. *Ahlâk-ı Hamîdî* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
37. *İlm-i Ahlak* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
38. *Amelî ve Nazarî Aşî Dersi* (Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda mevcuttur).
39. *Sağdıç: Rehber-i İzdivaç* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
40. *Bir Farenin Seyahati* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
41. *Müntehebât-ı Hüseyin Remziden Vesile-i İntibah* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
42. *Hayat, Memat ve Aşk, İzdivac* (Müntehebât-ı Remzi) (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
43. *Dürr-i Esdaf Tercümesi* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
44. *Vâlidelere Yedigâr* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
45. *Ahter-i Kebîr* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
46. *Hoca Hanım: Hanım Kızlara Durûs-ı Ahlak* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).
47. *Aile Hıfzıssıhhası: Yedigâr-ı Remzi* (Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur).